

Preteklost in tudi sedanost je treba raziskovati vedno znova

Intervju z Majo Vardjan

Pogovarjala se je Irena Kirn

Maja Vardjan (1971) je arhitektka in kustosinja, ki raziskuje slovensko arhitekturno in oblikovalsko produkcijo 20. stoletja ter sodobne ustvarjalne prakse. Med letoma 1997 in 2011 je bila urednica za arhitekturo pri reviji Ambient, med letoma 2007 in 2010 je kot kreativna direktorica vodila galerijo T5 Project Space. Bila je slovenska dopisnica revije A10 New European Architecture ter avtorica publikacije Design in Dialogue o sodobnem slovenskem in nizozemskem oblikovanju. Od leta 2013 je zaposlena kot kustosinja za arhitekturo in oblikovanje v Muzeju za arhitekturo in oblikovanje (MAO) v Ljubljani. Sodelovala je pri pripravi številnih publikacij in razstav, med njimi so denimo Silent Revolutions: Sodobno oblikovanje v Sloveniji (2011), Pod skupno streho: javne zgradbe iz zbirke MAO in drugih arhivov (2013), Saša J. Mächtig: sistemi, strukture, strategije (2015, 2016), Stanko Kristl, arhitekt. Humanost in prostor (2018), Made In: pripovedi obrti in oblikovanja (2020) ter Svet znotraj: oblikovanje modernih interierjev, 1930–danes (2021). Zaslužna je za ključne spremembe in vplivnost Ljubljanskega Bienala oblikovanja (BIO). Skupaj z Janom Boelenom in Cvetko Požar je bila sokustosinja BIO 50 3, 2, 1 ... TEST (2014), z Angelo Rui pa sta kurirali 26. BIO Daleč, tako blizu (2017), za katerega je prejela nagrado ICOM Slovenija.

© Angela Rui

»Pomembno je, da na obravnavane tematike, tudi na zgodovino, vedno gledamo s kritične pozicije današnjega trenutka. Ta pozicija pa se seveda ves čas spreminja. Zato je treba preteklost in tudi sedanost raziskovati vedno znova.«

Maja, ko sem si pod vašim vodstvom v MAO ogledala razstavo Svet znotraj: oblikovanje modernih interierjev, 1930–danes, sem razmišljala o vaši vlogi in delu. Kdo je pravzaprav kustos oz. kustosinja?

Delovanje kustosa danes obsega zelo široko področje dejavnosti in praks ter presega enoznačno definicijo. Še najraje kustosa opišem kot mediatorja oziroma prevajalca različnih vsebin različnim skupinam občinstva. Vloga kustosa v muzeju je večinoma povezana z raziskovanjem in skrbništvom zbirke. Moja vloga je nekoliko drugačna, saj se poleg zbirke ukvarjam tudi s sodobno arhitekturno produkcijo in oblikovanjem. Pri tem mi ni blizu pozicija, s katere kustos podaja nekakšno absolutno resnico, ampak to delo razumem v smislu povezovanja različnih prostorskih in časovnih kontekstov, pri čemer me zanima predvsem razstava kot medij, ki sproža vprašanja in premislek o svetu, v katerem živimo.

Kot arhitektko me seveda zanima način kuriranja, kjer kustos deluje projektivno, kot aktiven soustvarjalec v vseh stopnjah procesa ustvarjanja razstavnih projektov. Razstavo razumem kot arhitekturni projekt. In v tem projektu nisem le raziskovalec, ampak tudi producent, ki sodeluje v vseh etapah projekta in jih usmerja. Tak način delovanja lahko najbolje ilustriram s kuriranjem Bienala oblikovanja, ki smo ga leta 2014 iz primerjalne razstave končnih izdelkov preoblikovali v produkcijsko platformo za razvoj alternativ obstoječim sistemom vsakdanjega življenja. Pri tem smo preizpraševali vsakdanje aktivnosti, kot so bivanje, oblačenje, hrana, hoja, turizem, naprave, ki jih vsakodnevno uporabljamo, ter skozi razvoj projekta, ki je bil procesno naravnani, spodbujali premislek o našem načinu življenja in hkrati razvijali projekte, ki vodijo k spremembam. Pomembno je, da na obravnavane tematike, tudi na zgodovino, vedno gledamo s kritične pozicije današnjega trenutka. Ta pozicija pa se seveda ves čas spreminja. Zato je treba preteklost in tudi sedanost raziskovati vedno znova.

Razstava *Predmet in zbirka*, MAO, 14. 11. 2019–31. 12. 2021, kustosinji: Maja Vardjan in Cvetka Požar

Projekt *Made In: pripovedi obrti in oblikovanja*, testiranje materialov na delavnici *Ustvarjanje podatkov* pod vodstvom Urbana Magušarja, Lukasa Wegwertha in Nicolasa Coeckelberghsa, Radovljica, 11. 9. 2019

Ob ogledu razstave me je prešinilo, da je kustosinja skrbnica arhitekture, nekdo, ki arhitekture ne postavlja v muzej, temveč jo ves čas ohranja živo. Kot kustosinja z vsakim projektom vdahnate življenje nečemu iz muzeja, odpirate, razširjate, oživljate. Skozi ogled razstave Svet znotraj sem bila ves čas v sedanjosti – v sedanjosti tridesetih let, petdesetih, osemdesetih let. Nikoli nisem bila v zaprašeni muzejski preteklosti. Morda je to ena od vlog kustosa, da vsakič znova preteklost postavlja v sedanjost?

S tem ste lepo odprli vprašanje arhiva. Arhiva kot enega izmed polj raziskovanja, ki je temeljno za delovanje kustosov v muzeju. Sama arhiva in zbirka muzeja ne razumem le kot nabor predmetov, projektov in dokumentov, ampak predvsem kot vir idej, ki so ustvarjale in še danes oblikujejo naš vsakdan. Arhiv razumem tudi kot produkcijsko orodje, saj ga pogosto obravnavam kot sredstvo za produkcijo novih vsebin oziroma aktualizacijo idej preteklosti v današnjem času. Morda se vam je zato ob ogledu razstave zdelo, da so predstavljeni projekti tako blizu. S kustosinjama Cvetko Požar in Katjušo Kranjc smo razstavo zasnovali tematsko in interier izpostavile kot integralni del arhitekture, in ne le kot opremljanje prostora. Teme, ki smo jih izpostavile – nove kulture bivanja, telo in prostor, zunaj/znotraj, celostna okolja, fluidnost – so pri obravnavi interierja vedno aktualne. Pri koncipiranju razstave je razmislek, kako prezentirati izbrano gradivo, izjemno pomemben, in tu ne morem iz kože arhitekta: za razliko od kustosov, ki gradivo predajo oblikovalcem, želim soustvarjati postavitev razstave, saj jo imam za pomemben del kuratorske strategije. Kar zadeva vprašanje oživljanja arhiva, pa upam, da vprašanja, ki jih odpira razstava, ostajajo tudi, ko gradivo pospravimo v depo. Ne zanimajo me toliko razstave, ki z nevtralne pozicije predstavljajo izbrane primere arhitekture kot edinstvene objekte, ampak razstave kot orodje, s katerim lahko arhitekturo obravnavamo veliko širše. Z razstavo lahko izzivamo obstoječi način mišljenja in delovanja ter odpiramo nove teme, ki so pomembne za obravnavo.

Seveda se projekti med seboj razlikujejo in specifičnost projekta narekuje tudi način dela. Pri kuriranju monografskih, retrospektivnih razstav arhive običajno raziskujemo linearno in sledimo kronologiji, ni pa nujno, da temu sledi tudi koncept razstave. Kustos na razstavi vsebine predstavlja skozi naracijo in pri tem lahko uporablja različne medije. Če se vrneva k arhivom: z Angelo Rui sva pri kuriranju bienala *Daleč, tako blizu* simultano raziskovali številne arhive in iz njih izločili posamezne fragmente, ki so služili kot aktivatorji za premislek o tematikah, ki sva jih želeli obravnavati. S tem ko so bili predmeti iz različnih kontekstov postavljeni skupaj s sodobnim materialom, so se vzpostavljali novi pomeni in scenariji, ki si jih pred tem nisva mogli zamišljati in jih razvijati. Zanima me, kaj se zgodi, ko povežeš različne svetove.

Ko to opisujete, se mi izrišeta pomembnost in unikatnost vašega strokovnega delovanja za slovenski prostor, kajti stvari se lotevate izjemno celostno. Lokalnost in hkrati popolna odprtost v svet, širša povezanost. Tako MAO kot ljubljanski Bienale oblikovanja tudi zaradi vaše vloge nista nekaj zaprašenega, ampak nekaj živega in vabljivega.

Svojo vlogo kustosinje v ekosistemu slovenske arhitekture in oblikovanja težko komentiram, to raje prepuščam drugim. Se pa nenehno zavedam odgovornosti, ki jo imam kot kustosinja v nacionalnem muzeju. Muzeji arhitekture so že od svojih začetkov izjemno pomemben instrument za razvoj stroke in arhitekturne razstave igrajo eno ključnih vlog v zgodovini arhitekture. Skozi politike zbiranja, načine raziskovanja, produkcijo razstav in publikacij, omogočanje in spodbujanje diskurza in ne nazadnje s produciranjem novih del so institucije izjemno pomembne za pozicioniranje arhitekture v širšem družbenem, kulturnem in političnem kontekstu. Muzeji za arhitekturo in oblikovanje so specifični, preprosto zato, ker delujejo na področju disciplin, ki v svojem bistvu vedno reagirata na obstoječe, in skozi svoje delovanje težijo k spremembam, k napredku. To je bistvo vsakega dobrega arhitekturnega oziroma oblikovalskega projekta. In ti projekti so genetski material muzeja, brez njih muzeja ne bi bilo. To seveda velja tudi za moj poklic, brez dobre arhitekture in oblikovanja oziroma brez ustvarjalcev, ki so in tudi danes ustvarjajo, bi bil moj poklic nesmiseln. Zato čutim odgovornost, da s svojim delovanjem na različne načine prispevam k razvoju stroke, da po svojih močeh ustvarjam pogoje, ki omogočajo mišljenje in razvoj arhitekture in oblikovanja. Ob raziskovanju preteklosti vedno skušam vzpostaviti tudi aktiven odnos do ustvarjalcev danes. Zbirke muzeja so javne, dostopne vsem, zato *moramo* spodbujati njihovo raziskovanje in biti odprti za iniciative, ki prihajajo od zunaj.

Kot pravite – muzej obstaja zaradi arhitektov in arhitekture. Hkrati gre za obojesmerni odnos – muzej in vaše delo tvorita ekosistem, ki podpira ustvarjalce arhitekture, študente in vso javnost. Vaš pristop k projektom in izzivom je celostno, interdisciplinarno razumevanje.

Verjamem v povezovanje strok, zato – če je v okviru projekta le mogoče – povezujem različne discipline. V okviru BIO 25 so denimo multidisciplinarnе skupine pod vodstvom mednarodnih ustvarjalcev pri razvoju projektov sodelovale s strokovnjaki, kot so filozofinja, plesalec, podjetnik, raziskovalec hrane, pisateljica, športnik in znanstvenik. Tovrstna interdisciplinarna stičišča omogočajo produkcijo novega znanja in posledično lahko nastali projekti vplivajo tudi na naše obnašanje. Hkrati se mi zdi zelo pomembno tudi lokalno – mednarodno povezovanje oziroma pogled na lokalne specifičnosti s širše, globalne perspektive. Za razvoj tovrstnih projektov je potreben premislek o vlogi muzejske institucije, saj se ta s časom spreminja. Če so bili v 19. stoletju muzeji ustanovljeni predvsem kot izobraževalne institucije in je bila njihova primarna vloga predstavljanje obstoječega, je danes drugače. Veliko muzejev sicer še vedno deluje kot utrdbe avtoritete, po drugi strani pa se spreminjajo v udobna okolja za preživljanje prostega časa. Zato je pomemben nenehen razmislek o tem, kaj je sodoben muzej. Zame muzej zagotovo ni prostor za izobraževanje, ampak me zanima kot okolje, v katerem lahko ustvarjamo pogoje za izmenjavo znanja, idej in mnenj. Izobraževalni programi sodobnega muzeja so v bistvu javni programi – v smislu ustvarjanja enakovrednega diskurza in dialoga. Pri tem stroka seveda mora

Odprte razstave Stanko Kristl, *arhitekt. Humanost in prostor*, MAO, 19. 12. 2017, kustosi: Tadej Glažar, Tina Gregorič, Maja Vardjan

ohraniti svojo vlogo, hkrati pa mora diskurz odpreti različnim skupinam in s tem ustvarjati različne skupnosti, ki se formirajo skozi razstave, publikacije ter vzporedne programe in dogodke. Dejstvo je, da odprte razstave ni konec projekta, ampak šele začetek dialoga z različnimi skupinami javnosti.

Kako bi lahko v vašem pristopu, ki ste ga omenili in ki je bistven za kakovostne spremembe družbe, zaznali vlogo ženske? Kot odpiranje prostora, povezovanje? Kakšna je vaša izkušnja, kako je biti ženska v odnosih in sodelovanjih?

Težko posplošujem, a morda je ravno sposobnost obravnavanja aktualnih problematik v smislu povezovanja oziroma mediacije med različnimi akterji v procesu ustvarjanja novih vsebin tisto, kar bi lahko izpostavila kot prednost v delovanju žensk. A zase nisem prepričana, ali je moja senzibilnost povezana z mojim značajem ali z dejstvom, da sem ženska.

Kako pogosto so kuratorke ženske?

Na področju kuriranja arhitekture in oblikovanja obstaja uravnotežena zastopnost obeh spolov. Tako lokalno kot mednarodno je veliko žensk, dobrih, vrhunskih kustosinj, ki premikajo meje svojih disciplin. Če dobro pomislim, je med zame referenčnimi ustvarjalci razstav pravzaprav več žensk kot moških, na kar prej nisem nikoli pomislila. Paola Antonelli, Giovanna Borasi, Marina Otero Verzier, Mariana Pestana, Angela Rui, Amelie Klein – to je le nekaj kustosinj, ki stojijo za naprednimi, prelomnimi in hkrati senzibilnimi razstavnimi idejami. Še enkrat bi poudarila sposobnost mediacije, pri čemer je treba predvideti različne scenarije, tudi v smislu, ali bo povezava, ki jo vzpostavljaš, delovala ali ne. Zdi se mi, da znamo ženske dobro presoditi, kdaj se različni akterji med sabo ujamejo in dobro sodelujejo, pri tem se zanašam tudi na intuicijo. Vendar uspeh ni vedno zagotovljen, tudi sama sem včasih presodila napačno in se projekti niso razvijali, kot je bilo načrtovano, kar je normalen del procesa. Sicer menim, da razlike med ženskami in moškimi niso v željah po uspehu v poklicu, ampak predvsem v priložnostih, ki jih dobimo, zato je na vodstvenih položajih še vedno več moških – a tudi to se spreminja.

Študirali ste arhitekturo, ste arhitektka, vaš partner je arhitekt, živite z arhitekti, v svetu arhitekture, predani arhitekturi. Kje so vaši začetki, kakšna pot vas je pripeljala v svet arhitekture – v poklic kustosinje?

Pravzaprav si na začetku nisem želela študirati arhitekture. Moj oče je bil arhitekt konservator, delal je na Zavodu za varstvo kulturne dediščine Slovenije in v Restavratorskem centru, zato je bila arhitektura doma vedno prisotna. Sama sem jo, zlasti kot najstnica, skozi njeno nenehno prisotnost doživljala skoraj kot breme. Ker sem rada pisala, sem v prvi vrsti želela študirati novinarstvo. Kljub temu so me starši preusmerili v arhitekturo, in danes priznam, da so imeli prav. Študirala sem po inerciji, ni me potegnilo. Sem pa zelo hitro ob študiju začela delati za oddajo Studio City in v galeriji Anonimus, kjer sem se ukvarjala z vsebinami, ki so bile povezane z arhitekturo,

oblikovanjem, umetnostjo. Arhitekturo sem spoznavala in raziskovala na način, ki ni sledil šolskemu kurikulumu in študijskemu procesu. To je trajalo kar nekaj časa, skoraj desetletje. Nato sem na simpoziju v Architekturzentrum Wien spoznala Roemerja van Toorna, ki je na inštitutu Berlage predaval arhitekturno teorijo in medije. Šele on mi je skozi kritičen razmislek o tem, kaj vse je lahko arhitektura, zares odprl vrata v svet arhitekture, pa tudi oblikovanja. To sta namreč področji, ki me enakovredno zanimata. Postalo mi je dokončno jasno, da arhitekturno delovanje ni le projektiranje, ampak je arhitektura tudi mišljenje, intelektualno raziskovanje. Pri tem so lahko razstave odlično orodje, s katerim arhitekturo in oblikovanje obravnavamo kot sprožilec diskusije o širši kulturni, družbeni in politični situaciji. Zato menim, da bi si težko izbrala boljši poklic. V delu kustosinje resnično uživam in ne morem si predstavljati, da bi lahko delala kaj drugega.

Zanimivo, da ste izpostavili tudi oblikovanje. In hkrati logično, če se ozremo v zgodovino, kjer so bili mnogi dobri arhitekti tudi oblikovalci predmetov, ne zgolj stavb, pomislimo npr. na Mächtigov kiosk K67.

Veliko pomembnih arhitektov 20. stoletja se je ukvarjalo tudi z oblikovanjem, saj sta arhitektura in oblikovanje v smislu celostne obravnave grajenega okolja zelo sorodni disciplini. Zato je povezovanje arhitekture in oblikovanja zame danes samoumevno. Situacija pri nas je povezana tudi s tem, da je bil Oddelek za oblikovanje na Akademiji za likovno umetnost v Ljubljani ustanovljen šele leta 1984, zato je veliko oblikovalcev študiralo arhitekturo. Pomembno vlogo sta pri tem igrala tudi Edvard Ravnikar in njegova eksperimentalna smer B, ki je spodbujala delovanje arhitektov v vseh merilih, od oblikovanja predmetov do arhitekture, urbanizma in regionalnega planiranja. Številni vplivni oblikovalci in oblikovalke izhajajo iz njegovega seminarja, tudi Saša J. Mächtig, ki je oblikoval kiosk K67 in številne druge sisteme urbane opreme.

Ko govorimo o ženskah in moških v stroki, kaj je bistvena vloga ženske, kaj dodaja ženska?

Iskreno se nikoli nisem zavestno spraševala o svoji vlogi kot vlogi ženske v stroki. Nikoli nisem čutila, da imam zaradi tega, ker sem ženska, kakšne prednosti oziroma pomanjkljivosti pri delovanju v svojem poklicu. Vedno sem se počutila enakovredno in nikoli nisem občutila pritiskov, drugačne obravnave ali spolne diskriminacije. Vem, da je to privilegirana situacija, ki se lahko spremeni. Se pa kot ženska zelo zavedam dejstva, da zgodovina arhitekture temelji na izpostavljanju opusov velikih moških arhitektov, v svetovnem merilu zlasti belcev. Ena od odgovornosti institucij, kot so muzeji, je tudi, da ponovno premislimo zgodovino arhitekture in oblikovanja ter jo vzpostavimo tudi skozi delovanje žensk in drugih skupin, ki so bile pogosto prezrte. V tem pogledu imamo pred seboj veliko dela, kar je zelo vznemirljivo. Nekaj korakov v tej smeri je bilo tudi pri nas že narejenih, tudi ta številka AB-ja je eden od njih. V tujini je bila na primer v zadnjem času organizirana vrsta razstav, ki izpostavljajo oblikovalke in arhitektke. A večina jih ženske predstavlja kot ustvarjalke posameznih projektov in predmetov, le malo pa jih raziskuje širši kontekst in pomen njihovega ustvarjanja za razvoj stroke. Pogrešam bolj celostne raziskovalne pristope, veliko je treba še narediti. Upam, da bo ena od mojih naslednjih raziskav zajela ravno vlogo žensk v slovenski in jugoslovanski arhitekturi in oblikovanju. Izjemne avtorice so med njimi, treba jim je dati vidno mesto, ki jim absolutno pripada. Moškimi ustvarjalci, ki prevladujejo v zdajšnjem kanonu zgodovine arhitekture, se pogosto pripisuje tudi absolutno avtorstvo projektov. Tudi to je eno od vprašanj, ki jih je treba obravnavati, saj je kar nekaj izjemnih ustvarjalok delalo z moškimi sodelavci, ki so jih običajno zasenčili oziroma so jim odrekli priznanje.

Kot sem že omenila, je treba zgodovino raziskovati vedno znova. Naj izpostavim primer različnih razumevanj laboratorijske kuhinje arhitektke Branke Tancig, ki je bila del razstave *Svet znotraj*. Kuhinja je nastala kot njeno diplomsko delo leta 1953, kmalu je sledila industrijska proizvodnja. Elementi kuhinje so bili dimenzionirani na podlagi natančne študije gibov žensk pri gospodinjskih opravilih. Njena ideja je bila povezana z racionalizacijo in optimizacijo teh opravil predvsem zaradi zaposlovanja žensk v času po vojne Jugoslavije, saj niso več ostajale doma. Večina jo torej povezuje z emancipacijo žensk, a lahko jo razumemo tudi drugače. Mnoge feministke

Ustvarjalci 24. bienala oblikovanja – *BIO 50: 3, 2, 1 ... test*, Ljubljana, 14. 2. 2014

ideji laboratorijske kuhinje očitajo, da je bila zasnovana izključno po meri žensk, njene dimenzije so omogočale delo zgolj ene osebe, kar temelji na tradicionalni vlogi spolov in kuhinjo definira kot prostor za izključno ženska opravila. Zato je pomembno, da dopuščamo možnost obravnave projektov in predmetov z različnih pozicij, saj ne obstaja samo ena, absolutna resnica.

Kaj vas je pripeljalo k tematiki žensk?

Pred dvema letoma sem moderirala razpravo na mednarodni konferenci o oblikovalskih arhivih in zbirkah, kjer so sodelujoči izpostavili problematiko raziskovanja monografskih arhivov, zlasti moških arhitektov. Zanimalo nas je tudi, kako se spoprijeti s konvencionalnimi načini in politikami zbiranja gradiva, ki temeljijo na uveljavljenih in danes preživetih kriterijih, kot je recimo nacionalnost. Kolegice iz Belgije in Nizozemske so predstavile projekt, ki je strateško mapiral in analiziral institucionalne in zasebne arhive žensk, ustvarjal, z namenom zapolniti vrzeli in dopolniti zgodovinske podatke. Verjamem, da tovrstno raziskavo potrebujemo tudi v našem širšem prostoru. Pri tem je treba napisati novo, večplastno zgodbo razvoja arhitekture in oblikovanja, ki je povezana z bojem za enakopravnost in enakovrednim priznanjem. Gre za kompleksno vprašanje, ki ga moramo načeti. Dejstvo je, da imamo tudi v arhitekturni in oblikovalski zbirki MAO manj del ustvarjal, čeprav imajo izjemne opuse, ki pa praviloma niso bili v ospredju. Zato je treba premisliti tudi strategijo zbiranja. Vprašanje je, kaj je razlog za nastalo situacijo. Eden od njih je verjetno tudi manko samopromocije ustvarjal, ki so imele poleg dela tudi ključno vlogo v družinskem življenju, zaradi česar so ti arhivi ostali v predalih ali bili celo izgubljeni in uničeni.

Maja, kako usklajujete strokovno delo in materinstvo?

Težko. Med mojim strokovnim delom in materinstvom je nedvomno napetost, ki je posledica mojega značaja. Zelo težko vzpostavljam ravnovesje med delom in družinskim življenjem, saj ne znam potegniti jasne meje med njima. Postavljanje mej je nekaj, kar pri kolegicah in kolegih in tudi pri svojem partnerju zares občudujem. Res pa je tudi, da imam v zasebnem življenju izjemno podporno okolje, ki mi omogoča ekstremne odklone. Trudim se, da so občasni.

Gre za izjemno strast do dela?

Če mi projekt pomeni izziv, se mu lahko obsesivno predam, pri čemer nikakor ne znam prekiniti dela, kar seveda vpliva na situacijo doma. Še dobro, da mi sin neprestano nastavlja ogledalo, zdaj, pri trinajstih letih, pa še raje pošlje kakšno bodico. Humorno, a zbode.

Kakšen je pomen arhitekture za prihodnost? Na nek način bo v odgovoru skrit tudi nasvet za mlade, ki želijo vstopiti ali že vstopajo v polje arhitekture.

V arhitekturi je treba premisliti številne vidike načrtovanja in gradnje v kontekstu okoljske problematike in podnebnih sprememb. Vsi mi – in s tem tudi mladi – moramo preizprašati svoje ustaljene navade in delovanje, tako

v poklicu kot zasebno, da bi rešili to urgentno situacijo. Pri tem je treba upoštevati vse vidike načrtovanja arhitekture, tudi ekstrakcijo naravnih virov in proizvodnjo materialov, pri čemer je treba temeljito spremeniti tudi gradbeno industrijo. Odmakniti se moramo od razumevanja arhitekture kot singularnega objekta, ki je funkcionalen zgolj v svojem lastnem okviru, saj je treba arhitekturo razumeti kot del širšega okoljskega in družbenega konteksta. V arhitekturi, pa tudi nasploh je treba spremeniti neoliberalistično logiko nenehne ekonomske rasti, saj nas je prav ta pripeljala v krizno situacijo. Enega od potencialov arhitekture vidim v formiranju pogojev, ki omogočajo življenje v skupnosti. V ustvarjanju odzivnih prostorov, ki se lahko prilagajajo in omogočajo različne uporabe različnim družbenim skupinam. Pomembno vprašanje je tudi, ali je res treba graditi novo in novo. Velik potencial vidim v praznih in neizkoriščenih obstoječih prostorih. Tovrstni premisleki lahko spodbudijo drugačne, nove pristope v arhitekturi in morda celo vzpostavijo ravnovesje med človekovim in naravnim okoljem.

Kako lahko arhitektura kot orodje vpliva na spremembo odnosov?

Iz zgodovine arhitekture poznamo vrsto primerov, ko je arhitektura sprožila spremembe naših medsebojnih relacij. Včasih že zelo majhni posegi sprožijo velike spremembe. Na enega od tovrstnih primerov smo naletele pri raziskovanju interierjev. Gre za preboj v steni med jedilnico in dnevno sobo. Ta relativno preprosta gesta je sprožila popolnoma drugačno uporabo prostorov. Nekdaj strogo ločena prostora – salon in jedilnica – ki sta bila namenjena predvsem reprezentanci, sta s prebojem postala območje za druženje družine. Ta združeni, skupni prostor je arhitektka Dušana Šantel Kanoni izjemno lepo poimenovala kot stanovanico. Tudi prostorski koncepti denimo Fürstove šole v Stražišču ali Kristlovih bolnišnic so stimulirali način izobraževanja oziroma omogočali bolj humano doživljanje bolnišnične arhitekture. Teh primerov je kar nekaj. Med aktualnejšimi so recimo odprte pisarne in lofti, ki so prostorske invencije sredine 20. stoletja, a so se v času pandemije izkazali za problematične in izjemno nefunkcionalne. V kontekstu vprašanja glede odnosov bi še enkrat poudarila pomen arhitekture pri vzpostavljanju prostorov za skupnost. Prostorov za izmenjavo mnenj, dialog, protest. Arhitektura je lahko spodbujevalnik teh izmenjav, a tudi brez nje bomo ljudje našli način za druženje, kar nazorno dokazujejo petkovi protesti, ki ob zapiranju določenih con mesta, kot je recimo Trg republike, vzniknejo na drugi lokaciji. Pričakovanja, da bomo z arhitekturo spremenili svet, so nerealna. Verjamem pa, da delovanje na mikroravni lahko sproža velike spremembe in da je v tem smislu arhitektura lahko transformativna.

V najinem pogovoru ste omenili bivanje na Nizozemskem in to, da ste skoraj ostali v tujini. Potem pa vam je na nekem srečanju arhitekt Vojteh Ravnikar rekel ...

»Ti spadaš sem.« To je rekel v pogovoru, ki sva ga imela na poroki prijateljev, v času, ko sem resno razmišljala o selitvi v tujino.

Ta dogodek se mi zdi zanimiv. Tudi zato, ker zdaj delujete kot kustosinja v Sloveniji. Kako bi ga opisali?

Nekaj let sem živela med Ljubljano in Amsterdamom in ta situacija mi je zelo ustrezala. Dokončno selitev sem odlagala, predvsem zaradi družine, prijateljev, zavedam se kakovosti življenja, ki jo imam v Ljubljani. Sama sebe sem prepričevala, da je selitev na Nizozemsko prava stvar, a hkrati sem o tem nenehno dvomila. Vojteh Ravnikar me je po naključju ob pravem času prizemljal. Seveda v Sloveniji nisem ostala zaradi te izjave, zagotovo pa je v tistem trenutku v meni nekaj prelomila, zato kot izjemno intenziven trenutek še danes ostaja z mano.

Za konec – kakšno je vaše sporočilo ženskam, arhitektkam?

S svojim raznolikim in večplastnim delovanjem moramo vzpostavljati stalno razpravo o našem položaju v arhitekturni stroki in pri tem delovati v smeri ustvarjanja pogojev za enakovredne priložnosti, ne le žensk, ampak tudi mladih in vseh drugih, ki lahko z dobrimi idejami prispevajo k arhitekturni kulturi in družbi.